

УДК: 94(430+569.4):341.485(=411.16)«1933/1945»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-062

Роль Адольфа Ейхмана у розв'язанні «єврейського питання» в Європі

М. В. Михайлюк

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

m.mykhayluk77@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

Ключові слова: вирішення «єврейського питання» в Європі, «єврейський» відділ РСГА, депортації, повоєнна доля Адольфа Ейхмана, викрадення з Аргентини, суд в Єрусалимі, апеляція, тюремні записи підсудного

Аналізується діяльність Ейхмана як керівника «єврейського» відділу РСГА, що ніс пряму відповідальність за депортацію європейських євреїв в табори смерті розчленованої Польщі. Увага акцентується на повоєнному процесі переховування нацистського злочинця, таємному викраденні з Аргентини, судовому процесі в Єрусалимі. У результаті дослідження обґрунтовується думка про те, що Ейхман виявився не лише «катом за письмовим столом», але й «жертвою» гітлерівського режиму, побудованого на терорі і патологічній ненависті до євреїв. Однак він був не єдиним, хто відповідав за долю європейського єврейства. Ліквідацію євреїв санкціонував Гітлер. Крім Ейхмана, який виконував накази керівництва, до знищення євреїв на пряму причетні голови поліції і СС, СД, гестапо – Генріх Гімmlер, Рейнгард Гейдріх, Ернст Кальтенбруннер, Генріх Мюллер, а також керівник Головного господарсько-адміністративного управління СС Освальд Польш, якому підпорядковувалися концтабори. Усі вони віддавали антисемітські накази і розпорядження. Виконавцями на місцях були коменданти таборів, місцеві начальники поліції, СС, СД.

The role of Adolf Eichmann in solving the «Jewish issue» in Europe

М. Mykhailiuk

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Key words: Solution of the «Jewish question» in Europe, «Jewish» department RSHA, deportations, Postwar fate of Adolf Eichmann, kidnapping from Argentina, Jerusalem court, appeal, defendant prison records

The article is devoted to the biography of Adolf Eichmann. Analyzes work of the «Jewish Department» RSHA, was directly responsible for the deportation of European Jews to death camps Poland. Attention is focused on the post-war process of harboring Nazi war criminal, secret abduction from Argentina, the trial in Jerusalem. The study substantiates the belief that Eichmann was not only a «butcher at his desk» but the «victim» of Nazi regime built on terror and pathological hatred of Jews. Eichmann was not the only one who was responsible for the fate of European Jewry. The liquidation of Jews was sanctioned by Hitler. Apart from Eichmann, who carried out the orders of management, the destruction of the Jews directly involved heads of the police and SS, SD, Gestapo – Himmler, Heydrich, Kaltenbrunner, Mueller and head of the economic and administrative management SS Oswald Pohl, who obeyed concentration camps. They gave anti-Semitic orders and instructions. The performers were local commandant camps and police chiefs and SS. Auxiliary functions performed Ministry of Foreign Affairs. The findings indicate that Eichmann, after leading the «Jewish department» of the RSHA, became a «killer at the desk», as one stroke of the pen solved the fate of millions of people, for which he suffered a just punishment. But he could not act in a different way. Although, perhaps, there was a possibility to abandon this work and move on to another, but he did not. On the contrary, having reliable information about the massive destruction of Jews at death camps, he continued to follow the orders of the leadership regarding the delivery plan of the Jewish contingent, thereby prematurely condemning thousands of people to death. Especially without concern for the fate of the Jewish population of Europe, he, as an ordinary bureaucrat, honestly and calmly performed his duties without thinking about the possible consequences. At the same time, it seems that Israeli justice has

made Eichmann a kind of «scapegoat» for all the crimes committed by the Nazis against the Jews, systematically making the European continent «is free of Jews». However, this does not remove the responsibility of the Nazi criminal for anti-Jewish activities, and the death sentence is still the most severe punishment in the legal proceedings of many countries of the world.

Адольф Карл Ейхман (з жовтня 1941 р. оберштурмбаннфюрер СС (підполковник)) – фігура одіозна, різними поколіннями істориків сприймається неоднозначно, українським дослідникам Голокосту відома, але не достатньо вивчена, оскільки спеціалізованих вітчизняних публікацій про нього немає. Лише в кількох виданнях порушується питання діяльності команди Ейхмана в країнах Європи [1], згадується повоєнне «полювання» на нациста [2]. Хоча відомий есесівець належить до кола основних дійових осіб, на яких покладалися великі надії і сподівання у вирішенні «єврейського питання» на теренах європейського континенту.

Діяльність Ейхмана постійно перебувала в полі зору зарубіжних дослідників. На теперішній час знаходимо праці про його роботу в роки гітлерівського режиму [3-5], повоєнну долю і розшук як нацистського злочинця [6-8], судовий процес в Єрусалимі [9-11]. Антиєврейська політика Гімлера, функціонування «єврейського відділу» РСГА і роль Ейхмана обговорювалися й на Нюрнберзькому процесі. У 1946 р. покази надали командант Освенциму Рудольф Гесс і співробітник «єврейського відділу» Дітер Вісліцені [12-13]. В Україні видано лише кілька праць про Ейхмана: одна з них є перекладом англомовного видання Ханни Арендт [14], інша – спогади колишнього ізраїльського розвідника Ісера Хареля та інтерв'ю, надане радянському кореспонденту в Тель-Авіві про організацію операції з таємного викрадення Ейхмана в Аргентині [15].

Мета статті полягає у висвітленні ролі Адольфа Ейхмана під час реалізації програми з примусової еміграції і вирішення «єврейського питання» в Європі, з акцентом на його повоєнну долю і судовий процес в Єрусалимі.

Народився Ейхман в 1906 р., в німецькому м. Золінген (Північний Рейн-Вестфалія) у родині бухгалтера. У 1914 р. переїхав до Лінцю (Австро-Угорщина). У квітні 1932 р. Ейхман вступив в австрійське відділення НСДАП і СС. Напевно, завдяки зв'язкам з родиною Е. Кальтенбруннера, оскільки сімейство Ейхманів користувалося послугами адвокатської контори Кальтенбруннерів.

Після заборони діяльності НСДАП, Ейхмана перевели до Пассау. Рекомендацію гауляйтеру надав Е. Кальтенбруннер. Деякий час нацист про-

що отримувала канцелярія Головного управління відносно євреїв, автоматично спрямовувалося до «єврейського відділу». Його основне завдання полягало у сприянні примусовій еміграції євреїв. Збиралися дані про кількість тих, хто виїхав, труднощі з якими стикалися євреї під час оформлення виїзних документів.

«Єврейський» відділ навів контакти з подібною установою, що функціонувала при Управлінні державної таємної поліції (гестапо). Але їх відмінність полягала в тому, що «єврейський відділ» при Управлінні СД лише збирав та аналізував інформацію, а «єврейський відділ» гестапо мав каральні функції (арешт євреїв та їхнього майна, запроторення до в'язниці або концтабору).

У жовтні 1937 р. Ейхман таємно відвідав Близький Схід під виглядом редактора газети «Берлінер Тагеблат». Виїхав через Польщу до Румунії, а звідти пароплавом до Хайфи та Олександрії. До експедиції залучили представників німецького інформбюро (ДНБ), що мало свої представництва в Єрусалимі та Каїрі. Проте дозвіл на відвідування Палестини від британського консула в Каїрі німецька група не отримала і повернулася до Німеччини.

Після повернення Ейхман підготував Гейдріху детальний звіт про подорож, в якому виступив проти виїзду заможних євреїв до Палестини, оскільки вважав не доцільним керівництву Райху сприяти створенню єврейської держави та посилення її позицій на Близькому Сході, вивозу єврейського капіталу закордон. Розширення еміграції належало збільшити для незаможних євреїв, щоб їх утримання не обтяжувало скарбницю Німеччини. У той же час Ейхман завжди стверджував, що ніколи не був антисемітом і не мав особистої ненависті до євреїв, адже в свій час працював у австрійській компанії, що належала єврейській родині.

У березні 1938 р., після аншлюсу Австрії, Ейхмана відправили до Відня вирішувати питання примусової еміграції австрійських євреїв і пов'язаних з цим фінансовими труднощами. Безпосередньо підпорядковувався Головному управлінню СД у Відні, що займало будинок сімейства Ротшильдів. Функції уповноваженого з «єврейського питання» виконував Шталлекер. Ейхман також налагодив контакти з представником місцевого відділення гестапо Ебнером, який теж займався вирішенням «єврейської проблеми» у Відні і через нього домігся того, щоб євреїв не заарештовували, а змушували до еміграції [4, 16].

Усі норми німецького законодавства стали поширюватися й на австрійську провінцію «Ост-

марк», очищення якої від євреїв планувалося завершити до кінця 1940 р. Тож Ейхман змусив єврейські організації і голів юдейської общини йти на активну співпрацю з нацистською владою. Однак євреї зіткнулися з протидією різних відомств. Щоб кардинально вирішити це питання, у серпні 1938 р. Ейхман створює Центральне управління з питань примусової еміграції, в яке збирає представників єврейських організацій (6-14 осіб), різних державних служб (поліцей-президіуму, міністерства фінансів, гестапо, валютного відділу та ін.) з метою прискорення оформлення виїзних документів. Контроль за їх роботою покладался на віденський відділ СД. Більше того, створюються «еміграційні фонди» з правом розпоряджатися власністю тих євреїв, яким заборонявся її вивіз за кордон. Усі зібрані кошти (відкупні) спрямовувалися до державної скарбниці. Відтак Райхсбанк і Міністерство економіки були зацікавлені в надходженні коштів. Частина грошей витрачалася на утримання місцевих відділень СС і СД.

Під час «Кришталевої ночі» Ейхман перебував у Відні і до подій в Німеччині стосунку не мав. Хоча віденській общині теж перепало, євреї були сильно налякані, що збільшувало міграційні настрої. Загалом, на думку Ейхмана, з Австрії виїхало близько 150 тис. осіб. Частина біженців повертали на кордоні.

Після окупації Чехословаччини та утворення Протекторату «Богемія і Моравія» відпрацьовану в Австрії схему перенесли на чеські землі, оскільки подібна установа виникла в Празі, куди разом з Ейхманом переїхала частина віденських співробітників СД. Керівництво віденським управлінням з еміграції перейшло до Рольфа Гюнтера і Алоїза Бруннера². Празький відділ був набагато меншим і мав лише один еміграційний фонд. Ейхман налагодив співпрацю з представниками єврейської общини. Тих, хто відмовлявся від еміграції відправляли спочатку в гетто Терезієнштадта, а після його переповнення – в гетто і табори Польщі.

На початку Другої світової війни, згідно з наказом Гімmlера, створюється РСГА, що об'єднує функції поліції безпеки, СД, гестапо. Ейхмана викликають до Берліну з метою підготовки звіту Герінгу щодо вирішення «єврейського питання» та організації Центральної служби з еміграції на зразок віденського та празького відділень. У грудні 1939 р. Ейхман стає референтом відділу IV D 4 («Еміграція») в РСГА. До Німеччини забирає

² За останньою інформацією, після війни уникнув покарання, помер у віці 89 років у Дамаску. Його вважають відповідальним за загибель близько 130 тис. євреїв Австрії, Франції, Греції.

кілька досвідчених співробітників з Відня і Праги. У Берліні налагоджує контакт з Імперським об'єднанням німецьких євреїв.

З окупацією Польщі у Ейхмана виникає ідея – депортувати євреїв у Радомське воєводство Генерал-губернаторства і створити на р. Сян поблизу Любліна своєрідну резервацію у вигляді барачного селища. План «Ніско» він обговорював зі Шталлекером і Гейдріхом. Ідея їм сподобалася і Гейдріх наказав її реалізовувати. Однак на заваді став губернатор Ганс Франк, який не бажав збільшення концентрації євреїв на підконтрольній території [4].

Відтак Ейхман розмірковує над реалізацією нового плану – «Мадагаскар» – переселення мільйонів євреїв з Райху на один із тропічних островів Індійського океану поблизу Африки (знаходився у сфері колоніальних інтересів Франції) з метою організації автономної єврейської області. Проте план «Мадагаскар» не був нацистською ідеєю. Про створення на острові єврейської держави наприкінці XIX – на поч. XX ст. розмірковували французькі інтелектуали і польські сіоністи. Як зазначає Т. Снайдер, влада Пілсудського ще в середині 1920-х рр. розглядала можливість польської колонізації острова. У 1936 р. нова польська влада вела перемовини з Францією про можливість переселення 50 тис. євреїв. У 1938 р. Гітлер пропонував Польщі все ж реалізувати «Мадагаскарський проект» [17, с. 64-65, 110].

Натомість Я. Хонігсман пише, що польський уряд підтримував прагнення євреїв емігрувати до Палестини і звільнити робочі місця для поляків. Проте уряд Великобританії всіляко обмежував виїзд євреїв. Сіоністи разом з поляками розробляли план виїзду на о. Мадагаскар, але з цих намірів нічого не вийшло [18, с. 30]. Нацистам втілити задум у життя теж не вдалося через неможливість регіону прийняти досить значну кількість євреїв та політичні труднощі. Тому від цієї ідеї остаточно довелося відмовитися.

У лютому 1940 р. з листування між В. Молотовим і керівником Управління у справах переселенців при СНК СРСР Є. Чекиневим стало відомо про отримання з берлінського і віденського бюро двох листів з проханням переселити євреїв з Німеччини до СРСР – Біробіджану чи Західної України. Проте це виявилось не можливим. П. Полян вважає, що лист з берлінського бюро надіслав відділ Ейхмана, а з віденського – Франц Йозеф Хубер, котрий змінив Шталлекера на посаді інспектора поліції безпеки і СД. Реальним же керівником з січня 1941 р., після від'їзду Ейхмана, став його заступник штурмбаннфюрер СС Бруннер [19, с. 9-10].

Паралельно Ейхман вів перемовини з Джойнтом, який домагався продовження політики еміграції. У цей час еміграційний відділ МВС Німеччини проводив акцію з виселення баденських євреїв. Відділ Ейхмана допомагав в організації залізничного транспорту, ввівши перемовини з Міністерством шляхів сполучення.

У 1941 р. Ейхман очолює «єврейський відділ» РСГА (IV В4)^{3**}, який з часом зазнає певної реорганізації. До травня 1942 р. відділ підпорядковувався Гейдріху, потім безпосередньо Гімmlеру, а з січня 1943 р. і до кінця війни – Кальтенбруннеру. Спочатку співробітники відділу займалися питаннями позбавлення євреїв громадянства і реквізицією власності. З часом функції були розширені і депортація євреїв у гетто, концтабори і табори смерті стала головною. Відділ займався розробкою розкладу руху потягів, який узгоджував з Міністерством транспорту (надавало ешелони); розробляв детальні інструкції щодо супроводу, харчування і санітарного забезпечення виїжджаючих. Особлива увага приділялася посадці людей в ешелони (до 1 тис. осіб). Хоча при нестачі вагонів, євреїв «утрамбовували» ще щільніше, як це сталося з мешканцями Штеттину, а згодом і з рештою європейських євреїв. Відділ узгоджував з гетто, концтаборами і таборами смерті їх пропускну можливість прийняти у себе євреїв і погоджував рішення з Головним управлінням справами і господарством СС (у документах Нюрнберзького процесу значиться як Головне господарське та адміністративне управління).

«Єврейський відділ» отримував статистичні дані з концентрації євреїв в гетто, концтаборах і таборах смерті, а також списки тих, кого відправляли на примусові роботи чи смерть. Поліцейські відділки на місцях складали списки заарештованих євреїв. Списки депортованих мали на руках представники відділу Ейхмана, а також юденрати гетто, адміністрація пересильних таборів, оскільки самі вирішували кого відправляти відповідно до розпорядження нацистського керівництва.

^{3**}Згідно свідчень Вісліцені, Ейхман деякий час очолював відділ IV-A-4 в РСГА, який мав два реферата (відділення) з церковних справ і «єврейського питання». Реферат IV-A-4b мав особливі повноваження від групенфюрера Мюллера як керівника гестапо і від начальника поліції безпеки. Відповідав за вирішення «єврейського питання» в Німеччині та в усіх зайнятих областях. Німецький історик Ланг повідомляє, що з часом «єврейський» відділ став перейматися політичною діяльністю церков, оскільки протестантські священнослужителі намагалися допомагати євреям та їх рятувати. Хоча, за наказом Гімmlера, це заборонялося. Тому Ейхман розпорядився заарештувати берлінського пастора Генріха Грюбера. Теолог вижив в концтаборах і після війни став відомим діячем євангелійської церкви НДР.

З окупацією Європи, першочерговій депортації підлягали євреї Голландії, Бельгії, Франції. Тому намагалися придбати громадянство нейтральних країн чи будь-які іноземні документи. Про це дізнався Ейхман і наказав виселяти насамперед тих, хто лише мав намір придбати відповідні документи, а тих, хто вже їх отримав – деякий час не чіпати, виходячи із зовнішньополітичних міркувань. Водночас відомо, що місцева влада не звертала уваги на «фальшиві» документи і прагнула включити їх володарів у загальні списки депортованих. Відділ Ейхмана отримував звіти місцевих уповноважених з «єврейського питання» про загальну кількість депортованих осіб. Згодом дійшла черга до євреїв Греції, Румунії, Болгарії, Словаччини, Данії, Італії, Угорщини [4; 20].

У «єврейський відділ» РСГА надходили запити від «поважних осіб» чи МЗС, які цікавилися долею конкретних людей і прохали відділ посприяти їх звільненню з гетто/концтабору, переведенню «привілейованих євреїв» на роботу за кордон. Окремі німецькі євреї продовжували працювати при іноземних дипломатичних установах [4].

До осені 1941 р. політику примусової еміграції остаточно згорнули, адже вирішити питання очищення Райху від єврейської присутності гітлерівському уряду так і не вдалося. Відтак розпочався новий етап «єврейської епопеї» – період геттоїзації та «остаточного вирішення». За задумом фюрера євреї підлягали фізичній ліквідації. Про (не)існування письмового розпорядження до нині точаться фахові дискусії. Йдеться про ймовірність появи такого наказу у вересні-грудні 1941 р., хоча відомо, що знищення євреїв на східних окупованих територіях розпочалося ще до вересня. З огляду на можливість витоку таємної інформації про рішення знищити євреїв, письмового розпорядження могло й не існувати, оскільки підлеглим завжди було достатньо усних настанов Гітлера. На кінець червня 1943 р. приєднані до Райху землі вже були оголошені «юденфраї» (звільненні від євреїв) [14, с. 196].

«Єврейський відділ» РСГА, який забезпечував концтабори і табори смерті відповідним європейським контингентом, перебував в курсі того, що відбувалося в Польщі й на інших підконтрольних територіях. Для цього Ейхман відвідав концтабори Берген-Бельзен, Аушвіц, Майданек, табори смерті Треблінку-2 і Хелмно. Цікавився методами знищення людей. Більше того, відділ отримував інформацію про таємні медичні дослідження над євреями в Аушвіці, які проводилися на замовлення вчених-антропологів Страсбурзького університету.

За розпорядженням Мюллера, Ейхман побував у Терезієнштадському, Лодзинському, Варшавському, Мінському і Львівському гетто. Письмових звітів про побачене не писав, адже це заборонялося наказом Гейдріха, тому лише усно доповідав начальству. Відділ Ейхмана отримував копії таємних звітів оперативних груп (айнзацгруп), накази яким безпосередньо надходили від Мюллера, Гейдріха і Гімmlера. Інформація про присутність Ейхмана на нараді під час обговорення питання знищення київських євреїв у вересні 1941 р. [1, с. 133] документально не підтверджена. Хоча Пауль Блобель, після повернення у Берлін, працював саме у відділі Ейхмана і між ними були досить «натягнуті» стосунки [4].

Ще до прийняття рішень Ванзейської конференції у січні 1942 р. ліквідація радянських євреїв вже йшла повним ходом. Ейхман був присутній на нараді у якості секретаря – вів протокол засідання, а також підготував дані про еміграцію євреїв з Райху. На нараді вирішили остаточно замінити еміграцію на «евакуацію» євреїв на Схід, обговорювалися методи масового знищення людей [21].

Крім того, планувалась стерилізація євреїв зі змішаних подружніх пар і напівкровок. Це було пов'язано з рішеннями ще кількох конференцій, які Ейхман провів у березні і жовтні 1942 р. Мова йшла про вирішення проблем, пов'язаних з примусовим шлюбозрозлучним процесом змішаних подружніх пар. Проте на думку Х. Арендт, ані перше, ані друге питання так до кінця вирішено не було. Євреїв зі змішаних шлюбів захищав і оточував «кліс перешкод» з їхніх арійських родичів [14, с. 195]. У той же час відомо, що наказ про примусове розлучення «змішаних пар» Гітлер віддав ще у листопаді 1939 р.

Після Ванзейської наради функції РСГА були розширені і полягали у збільшенні співпраці з Головним господарсько-адміністративним управлінням СС, з керівниками адміністративно-територіальних одиниць Райху і окупованих територій. Зокрема, Оділо Глобочник став напряму отримувати накази від Гейдріха і тісно співпрацювати з відділом Ейхмана. Заходи з «остаточного вирішення єврейського питання» розпочалися з Генерал-губернаторства, де концентрація євреїв була найбільшою. Переповнені гетто страждали від епідемій та антисанітарії. Знищення маскувалося за різноманітними евфемізмами: «евакуація», «переселення», «робота на Сході», «особливе ставлення» тощо [4]. У 1943 р. Гімmlер заборонив вживання термінології «особливе ставлення до євреїв» або «особливе поводження з єврея-

ми». Замість них у звітах належало обов'язково вказувати «були перевезені партіями через табори Генерал-губернаторства» або «через табори області Варта» (тобто Вартегау/Вартеланд) [12, с. 139].

Представники відомства Ейхмана діяли у всіх окупованих і політично залежних від Німеччини країнах, примушуючи місцеву владу допомагати у вирішенні «єврейського питання». Це насамперед стосувалося уряду Віши, Словаччини, Болгарії, Румунії, Угорщини. Команда Ейхмана активно сприяла ізоляції і депортації євреїв. В Угорщині представник єврейської общини Кастнер прохав зупинити «депортаційну машину». Натомість Ейхман йому відповів, що нічого вдіяти не може [4], адже припинити масову ліквідацію людей міг лише наказ Гімmlера.

З розмови між Гессом і Ейхманом Вісліцені зрозумів, що більшість грецьких, словацьких і угорських євреїв була знищена через «непрацездатність» і пригадав, як Ейхман стверджував, що загинуло 4-5 млн. європейських євреїв [13, с. 725-726]. У свідченнях Гесса на Нюрнберзькому процесі зазначається, що Ейхман був одержимим у вирішенні «єврейського питання», сумлінно виконував усі накази керівництва. Виступав за повне винищення біологічної бази єврейства з метою уникнення можливості для його відродження, мав достовірні дані про кількість вбитих і безпосередній контакт з Гімmlером. Керівник «єврейського відділу» не раз бував в Аушвіці. Приїздив контролювати виконання наказу і подальші вказівки Гесс вже отримував від нього. Також повідомив, що в таборі смерті «Біркенау» записи жертв газових камер не велися, оскільки це суворо заборонялося [12, с. 109-115; 13, с. 416-425].

Спогади Гесса підтверджуються письмовими показами співробітників РСГА Вальтера Хуппенкотена (відділ IV А «Опозиція») і Вільгельма Хеттля (відділ VI «Іноземна розвідка»). Останній спілкувався з Ейхманом в Будапешті у серпні 1944 р. На той час керівник «єврейського відділу» перебував під сильним впливом виходу Румунії з війни і поділився з ним своїми сумнівами щодо німецької перемоги. Вже тоді знав, що його вважають одним із головних нацистських злочинців, причетного до смерті мільйонів осіб. Ейхман готував Гімmlеру статистику про кількість вбитих євреїв, тому, на думку Хеттля, володів достовірною інформацією про вбивство щонайменше 6 млн., з яких – 4 млн. нібито загинули в таборах, а 2 млн. розстріляли айнзацгрупи.

Про тісні контакти з Гімmlером також розповів ще один співробітник відділу IV РСГА Вільгельм

Бруно Ванек. На процесі у Нюрнберзі йому задали питання: «Чи вірно, що після смерті Гейдріха, Гімmlер уповноважив вирішувати «єврейське питання» виключно Ейхмана і той виконував його накази у строгій таємниці в обхід інших служб?». І Ванек відповів: «Так, вірно. Функції Ейхмана постійно розширювалися. Після смерті Гейдріха і до кінця війни він безпосередньо відповідав перед Гімmlером» [4].

Ейхман заперечував свою безпосередню підпорядкованість Гімmlеру, причетність до знищення євреїв в таборах смерті, володіння достовірною інформацією про кількість вбитих євреїв. Вважав, що «єврейський відділ» з власної ініціативи нічого не вирішував, а лише діяв відповідно до службових інструкцій, присяги, антиєврейського законодавства і наказів керівництва з поміткою «до виконання». Усю відповідальність за знищення євреїв покладав на Гімmlера, Гейдріха і Поля, які діяли відповідно до наказів фюрера.

Вісліцені називав Ейхмана «акуратним бюрократом» через те, що про кожну нараду складав пам'ятку і часто повторював, що найголовніше в роботі – дотримуватися наказів та розпоряджень керівництва, сам же ухилявся від будь-якої прямої відповідальності [13, с. 717-718]. Ланг зазначає, що Ейхман інколи напряду доповідав Гімmlеру про проведені антиєврейські заходи, допомагав його довіреній особі (Корхеру) готувати статистичні звіти під грифом «цілком таємно» про кількість «евакуйованих». Загальні цифри формувалися на основі тих даних, які відділ отримував від своїх представників за кордоном. Гімmlер хотів бачити щомісячні звіти про кількість депортованих осіб і кількість тих, хто чекав черги, щоб інформувати фюрера. Тому звіти поверталися до Ейхмана з поміткою «Фюрер прийняв до відома. Записи знищити» [4].

Тож, відділ Ейхмана був напряду причетний до еміграції, ізоляції і ліквідації європейського єврейства. З цього приводу Дітер Вісліцені свідчив, що Ейхман відповідав за вирішення «єврейського питання» не лише в Німеччині, але в окупованих країнах. До 1940 р. питання вирішувалося шляхом планового виселення, до початку 1942 р. – шляхом концентрації євреїв у таборах і гетто анексованих і окупованих земель, а згодом методом фізичного знищення, яке тривало до жовтня 1944 р [13, с. 713]. Напевно, Вісліцені в дечому правий, адже вірно виокремив основні етапи нацистської політики Голокосту щодо європейських євреїв, проте помилково приписав Ейхману пряму відповідальність за процес геттоїзації польських та інших територій.

По завершенню війни Ейхман здійснив кілька спроб врятуватися від полону. Як зазначають німецькі дослідники, наприкінці квітня 1945 р., він прихопивши золото і фальшиві документи, виїхав з Праги в напрямку Ебензее, де знаходилося відділення концтабору Маутхаузен. Там у соляних шахтах і підземних зброярських фабриках думав сховати награбоване, а потім виїхати в Зальцкаммергут і Альтаусзее. У готелі останнього на нього чекала дружина і троє синів. Дружина зареєструвалась під дівочим прізвищем – фрау Віра Лібль. 9 травня 1945 р. Ейхман позичив у господині готелю костюм її чоловіка і зник. Золото сховав у ящиках для боєприпасів і повіз на фургонах Червоного Хреста в гори, в напрямку Блаа-Альм. Однак машини застрягли і він був змушений покинути ящики біля р. Аугстбах, де їх згодом знайшли.

До Бад-Ішля, Ейхман, ймовірно, йшов пішки і намагався змішатися з потоком біженців і військових. Однак у Баварії його затримав американський патруль, впізнав у ньому есесівця, оскільки кожен член СС мав спеціальне тату – групу крові. Його заарештували і деякий час тримали в таборі для військовополонених поблизу м. Хама. Наприкінці червня 1945 р. особу Ейхмана встановили. У 1946 р. йому допомогли втекти під час ремонтно-будівельних робіт, що проводилися поза межами табору. Згодом нацист з'явився вже на території Нижньої Саксонії, що контролювалася англійськими військами. Влаштувався на роботу в лісове господарство поблизу м. Целль. Втекти за кордон допомогла ODESSA (організація допомоги членам СС). Після втечі, Ейхман почав слати родині листи з аргентинськими марками, що стало для нього початком кінця. Про листування з дружиною дізналися у віденському бюро зі збору даних про злочини нацистів та їх переховування від правосуддя. Інформацію передали агентам ізраїльської розвідки. У цей час Ейхман змінив кілька занять і займався розведенням кролів. Спочатку започаткував власний пральний бізнес, але він не заладився. Потім працював на фірмах «CAPRI», «Mercedes» та ін. [8, с. 48-51, 57, 70-73].

Усі відомі версії післявоєнного переховування нациста деталізуються його власними свідченнями. Ейхман розповів, що часто змінював фальшиві документи на різні прізвища, щоб його не спіймали. Наприкінці війни вивіз родину до Австрії, а сам повернувся до Е. Кальтенбруннера. У штабі відчувалася паніка. Ніхто не знав, що робити далі і кожен рятувався, хто як міг. Разом зі своїм ад'ютантом вирішив тікати, але в травні 1945 р. був затриманий американськими солдатами неподалік Ульма. Видав себе за рядового з

Люфтваффе на ім'я Адольф Карл Барт.

Вдруге американський патруль затримав Ейхмана влітку. Протягом шести місяців він перебував у таборі для військовополонених в Обердахштеттені під ім'ям лейтенанта Отто Екмана, який нібито служив в бойових частинах СС. Восени у Нюрнберзі розпочався процес над нацистськими злочинцями. Військовополонений злякався і вирішив тікати, оскільки хвилювався, що американці докопаються до істини і встановлять його справжню особу. Намагався позбутися тату есесівця, але не вдалося. Остаточне рішення про втечу прийняв після показів Дітера Вісліцені.

Невдовзі роздобув рекомендаційний лист в Каульбах з проханням влаштувати його на роботу в лісове господарство. На початку березня 1946 р. Ейхман вже був в Целле. Чотири роки прожив у Каульбаху під прізвищем Отто Хенінгер, родини не бачив і працював в лісовому господарстві. З часом знайшов організацію, що допомогла йому перебратися в Італію. Монахи францисканського ордену посприяли в отриманні нових документів та аргентинської візи. Відтак Ейхман отримав паспорт біженця Міжнародного Червоного Хреста на ім'я Рікардо Клемента і в середині 1950 р. виїхав до Південної Америки. За два роки до нього приєдналася родина. І з часом дружина народила ще двох дітей [15, с. 151-153]. В аргентинському посвідченні особи було написано, що народився німець Рікардо Клемент 23 травня 1913 р. у Больцано в Південному Тіролі [14, с. 281].

Ейхмана розшукували. Намагалися встановити його місце перебування через австрійських родичів, але марно. Піймати його мріяв Симон Візенталь з віденського бюро документації, відомий «мисливець за нацистами». Першу спробу здійснив в 1948 р., але вона виявилася невдалою. М. Лебедев зазначає, що лише в 1953 р. Візенталю вдалося вийти на слід ката і повідомити про це Ізраїль [6]. А. Резников теж пише про тісну співпрацю між ізраїльськими спецслужбами, Центром Візенталю і органами влади інших країн з метою встановлення місця переховування Ейхмана через коло його знайомих і родичів [2, с. 114].

Однак шеф ізраїльських спецслужб у своїх спогадах про «операцію Ейхман», якою керував особисто, повідомив, що «Моссад» вперше отримав інформацію про ймовірне місце перебування Ейхмана в 1957 р. від генерального прокурора землі Гессен (ФРН) Фріца Бауера. Він мав єврейське походження, до приходу нацистів до влади належав до партії соціал-демократів. За нацистського режиму зазнав переслідувань. Спочатку емігрував до Данії, потім Швеції. Після війни

повернувся до Німеччини. Ідея розшуку нацистських злочинців з метою їх покарання стала для Бауера чи не головним завданням подальшого життя. Інформацію про Ейхмана отримав з Аргентини і передав до Ізраїлю.

Ізраїльські спецслужби почали перевіряти отримані дані. Для цього «Моссад» кілька разів відсилав своїх агентів до Аргентини, де їм з часом все таки вдалося встановити місце перебування Ейхмана, зробити фотознімки для його подальшої ідентифікації. Стало достовірно відомо, що жив він досить скромно, у невеличкому будиночку на околиці Буенос-Айреса, користувався громадським транспортом. За документами будинок належав дружині на ім'я Вероніка-Каталіна Лібль де Фіхман, хоча її сини носили справжнє прізвище Ейхман.

Після підтвердження інформації про нацистського злочинця, до Аргентини виїхала група агентів з метою проведення спецоперації із його затримання і доставки в Ізраїль. Ізраїльському правосуддю Ейхман потрібен був живий і здоровий, щоб міг постати перед судом. Ввечері 11 травня 1960 р. колишнього нациста схопили на вулиці неподалік власного будинку. Деякий час тримали на завчасно орендованій віллі, де він підтвердив, що, дійсно, є Адольфом Ейхманом і змушений був підписати «добровільну» згоду постати перед ізраїльським судом. Хоча вважав, що судити його мали в Німеччині або Австрії. На дев'ятий день арешту Ейхмана таємно вивезли до Ізраїлю на літаку авіакомпанії «Ель-Аль», видавши за хворого чи п'яного члена екіпажу [15, с. 196].

Про деталі проведеної спецоперації в Аргентині прем'єр-міністру Давиду Бен-Гуріону особисто прозвітував голова ізраїльських спецслужб. В Ізраїлі чекали на добрі новини, оскільки арешт такої «легендарної» особи як Ейхман був для єврейського народу справою честі і справедливості. Після отримання повідомлення про доставку злочинця в країну і підтвердження його особистості тими, хто спілкувався з ним в роки нацистського режиму, прем'єр-міністр скликав засідання уряду для обговорення деталей майбутнього судового процесу. Арештований Ейхман у розмові з адвокатом зізнався, що проведена спецоперація його сильно вразила. Тому хвалив ізраїльських агентів за мужність і вміння добре працювати [6].

Досудовим розслідуванням у «Справі Ейхмана» займався спеціально створений для цього відділ поліції – «Бюро Об». Слідчим призначили капітана Авнера Лесса – колишнього берлінця, який добре володів німецькою мовою і міг вільно спілкуватися із заарештованим. Після приходу до

влади нацистів, Лесс був змушений переїхати до Парижу, а звідти емігрував до Палестини. Його батько був відомим берлінським підприємцем, залишився в місті, але в січні 1943 р. службою Ейхмана був депортований в одному з останніх єврейських ешелонів. Теща Лесса теж потрапила під «нацистський меч» – загинула влітку 1942 р. Відтак Лесс мав «кособисті рахунки» з Ейхманом, хоча службові обов'язки і зобов'язання не давали йому можливості якось нашкодити заарештованому.

Під час арешту Ейхман перебував у в'язниці Хайфи під пильним наглядом охорони, підбір якої був не випадковим. По-перше, працівники в'язниці обиралися з тих, хто не володів німецькою чи іспанською мовами, щоб не мали можливості спілкуватися з ув'язненим. По-друге, задля уникнення помсти, серед них не було осіб із загиблими в Голокості родичами. В'язня охороняли цілодобово. Перебував в одиночній камері і був єдиним бранцем тюрми. Решту ув'язнених перевели в інші заклади, щоб посилити заходи безпеки і уникнути замахів на життя Ейхмана. У камері цілодобово горіло світло і знаходився охоронець з метою недопущення самогубства. Заарештованому заборонялося вкриватися з головою.

Німецькомовні допити з Ейхманом розпочалися 29 травня 1960 р. До 2 лютого 1961 р. слідчий зустрівся з ним 90 разів, провів на допитах 275 годин. Увесь процес записувався на магнітофон і налічує 77 касет аудіо-запису. Ейхман ретельно перечитував стенограми допитів, виправляв і підписував наступною фразою: «Цей текст звірений мною з магнітофонним записом, власноруч виправлений. Я підтверджую точність і правильність записів своїм підписом». Протоколи допитів нараховують 3564 сторінок [5].

Близько 9 місяців проходив збір доказів провину і свідчень жертв Голокосту. Після завершення слідчих дій, колегія прокурорів (Яків Робінзон, Цві Терло, Яків Бар-Ор, Габріель Бах), яких очолив юридичний радник уряду, генеральний прокурор Гідеон Хаузнер, висунули підсудному 15 пунктів обвинувачення, серед яких – злочини проти єврейського народу (1-4), злочини проти людства (5-12), приналежність до визнаних Нюрнберзьким трибуналом злочинних організацій – СС, СД, гестапо. Дванадцять з п'ятнадцяти параграфів передбачили смертний вирок і лише останні три – 20 років ув'язнення. Злочини проти єврейського народу включали арешт мільйонів євреїв, їх концентрацію в таборах і гетто, відправку в табори смерті, конфіскацію майна. В обвинувальному акті мова йшла не лише про геноцид євреїв, але

й про долю поляків, чехів, ромів та ін. Обвинувачення базувалося на ізраїльському законі про покарання нацистських злочинців і їх посібників, прийнятого Кнесетом у 1950 р. [14, с. 286-287; 20].

Відкритий судовий процес у «Справі Ейхмана» проходив в окружному суді Єрусалиму з 11 квітня до 14 серпня 1961 р. Потім була оголошена перерва на 4 місяці для винесення вироку. Судейську раду представляли Моше Ландау (суддя Верховного Суду Ізраїлю), Біньямін Алеві, Іцхак Раєв. На початку судового засідання Гідеон Хаузнер виголосив промову: «Я стою не один. Разом зі мною знаходяться 6 млн. обвинувачів, але вони не зможуть встати на ноги, показати на скляну клітку (куленепробивна будка, в якій сидів Ейхман – авт.) і виголосити: «Я обвинувачую!», адже їх прах лежить на пагорбах Освенциму, в полях Треблінки, змитий річками Польщі, їх могили розкидані по всій Європі. Їх кров кричить, але голос не буде почутий. Тому від їх імені я зачитаю обвинувальний акт» [10].

Судова зала була переповнена іноземною і місцевою пресою. Захист очолив відомий кельнський адвокат д-р Роберт Сервачиус (в інших джерелах – Серватіус), який вже мав подібний досвід роботи на Нюрнберзькому процесі. Адвокат наголошував на тому, що Ейхман не був громадянином Ізраїлю, не чинив злочини на території країни і проти її мешканців, тому його арешт ізраїльською фемідою був незаконним. Заарештованого мали судити у ФРН. Х. Арендт, яка висвітлювала процес як кореспондент одного з американських видань, пояснює, чому Ейхмана вирішили судити в Ізраїлі: він не мав ані аргентинського, ані німецького громадянства і жив в статусі бездержавної особи, тому й представ перед ізраїльським судом. В Аргентині його б не судили, оскільки міг потрапити під дію терміну давності за вчинені злочини під час війни, що сплив у травні 1960 р. [14, с. 281].

Ізраїльські судді отримали понад 1600 різноманітних документів, значна кількість яких містила особистий підпис Ейхмана. Серед документів значився рукопис підсудного «Мої коментарі щодо єврейського питання», але до справи долучений не був. Доказову базу поповнили аудіо-записи допитів Ейхмана, що слухалися в судовій залі. Проте документальна база відповідальності служби Ейхмана на східних окупованих територіях (в Генерал-губернаторстві, райхскомісаріатах) була мізерною, через брак необхідних матеріалів, оскільки архів РСГА і «єврейського відділу» був нацистами практично знищений [14, с. 245, 279]. Більше того, як відомо, нацистські документи не

містили прямих вказівок на «вбивство», «ліквідацію» або «знищення» євреїв. Ці слова замінялися кодовими назвами.

Доступ до значної кількості оприлюднених документів мали представники акредитованої преси. Судові засідання, здебільшого, проводилися на івриті, інколи – німецькою. Стенограми засідань перекладалися англійською, німецькою, французькою мовами і передавалися кореспондентам. Процес в Єрусалимі активно висвітлювала радянська преса.

Сторона захисту не намагалася поставити під сумнів надані суду документи. Проте особисту провину Ейхмана прагнула зменшити і довести факт його використання як гвинтика в нацистській машині знищення людей, де він виконував лише накази керівництва. Сам підсудний з цього приводу виголосив наступне: «Я вже казав, що офіцер дає присягу на [нацистському] стязі. Хто порушує її – той зрадник. Тут я клявся говорити правду. Щодня я продумую кожне слово, щоб говорити правду, а не брехню» [10]. До оголошення вироку Ейхман заперечував статус «страховиська», якого з нього зробили, а вважав себе «жертвою» помилки. Визнавав себе винним лише у сприянні і співучасті у вчиненні пред'явлених злочинів, адже сам власноруч їх не чинив. Навпаки, вважав, що врятував життя тисячам західноєвропейських євреїв за допомогою примусової еміграції.

Х. Арендт зазначає, що підсудний був не здатен власноруч вбивати людей, ніколи не виявляв ініціативи, а завжди намагався сховатися за наказами і директивами начальства. Однак сторона обвинувачення ігнорувала вже відомі документи Нюрнберзького процесу щодо розв'язання «єврейського питання», оскільки вони суперечили теорії виняткової і надзвичайної влади Ейхмана. «Єврейський відділ» РСГА виконував суто технічну роботу, співпрацюючи з різними структурами Райху у питаннях депортації: організації збору людей і їх транспортування, аналізу пропускнуої спроможності кожного табору, переговорів з місцевими органами влади, перевірки виконання директив щодо різних категорій євреїв тощо [14, с. 123-124, 188, 290]. Проте судді не сприйняли схему сторони захисту і відхилили надані нею аргументи, пояснюючи, що офіцер СС фанатично і цілеспрямовано виконував свої обов'язки, а ідея винищити якомога більшу кількість євреїв Європи стала для нього нав'язливою [20].

На судовому процесі, з боку сторони обвинувачення, виступило понад 100 добровільних свідків, більшість з яких пережили Голокост, переїха-

ли до Ізраїлю і отримали громадянство. Тому значна частина з них виступала на івриті. П'ятдесят три особи розповідали про злочини в окупованій Польщі і Литві, 13 – про депортацію угорських євреїв. Вісім осіб приїхало з Німеччини, 5 – з Чехії, 6 – з Румунії і Словаччини, 2 – з Югославії, по одному свідку з Австрії, Франції, Голландії, Данії, Норвегії, Люксембургу, Італії, Греції, СРСР. Покази свідків слухались 62 засідання з 121.

Виступали представники єврейських общин Відня, Праги, Берліну, Будапешту, колишні в'язні пересильних таборів, концтаборів, таборів смерті (Терезін, Вестерборк, Дрансі, Берген-Бельзен, Аушвиць-Біркенау, Треблінки, Хелмно тощо), в'язні гетто (Варшавського, Віленського, Каунаського), члени різноманітних єврейських організацій і підпілля, а також ті, хто пережив «розстрільні акції» на території Польщі та в інших місцях. Серед виступаючих були батько і брат Гершля Грюншпана, який наважився вбити одного з дипломатів німецького посольства в Парижі, чим спровокував події «Кришталевої ночі» у Третьому Райху. До їх організації і проведення Ейхман не мав жодного стосунку, так само, як до організації повстань в гетто, про які розповідали свідки. Відтак, можна погодитися з думкою Х. Арендт, що їх свідчення виглядали не доречними і лише забирали у суддів час. Не представили свідків лише Бельгія і Болгарія.

Слухати свідків з боку сторони захисту суд не дозволив. Усі покази, надані документи і матеріали довели провину підсудного в його причетності до депортацій євреїв, що сприяло загибелі мільйонів людей. 15 грудня 1961 р. Ейхмана визнали винним за усіма параграфами обвинувального акту і засудили до страти за злочини проти єврейського народу, людства і як військового злочинця. Суд виправдав його дії до серпня 1941 р., зокрема в Берліні, Відні і Празі (примус до еміграції). Також був виправданий за нібито причетність до різанини у чеському селищі Лідіце, що стала актом помсти за смерть Гейдріха [14, с. 263 265, 267, 290].

Наприкінці березня 1962 р. сторона захисту подала апеляцію до Верховного Суду Ізраїлю, вимагаючи екстрадиції засудженого до Німеччини, але скарга була відхилена і вирок залишений без змін. Тоді Ейхман направив прохання про помилування Президенту країни Іцхаку Бен-Цві, яке теж було відхилено. На страту Ейхман йшов спокійно. Напередодні випив пів пляшки червоного вина, одягати чорний каптур відмовився [10; 14, с. 290-291, 294-295]. Нацистського злочинця

стратили через повішення в тюрмі м. Рамла (неподалік Єрусалима) в ніч з 31 травня на 1 червня 1962 р. Тіло спалили, а прах розвіяли над Середземним морем за межами ізраїльських територіальних вод.

У тюрмі Ейхман вів щоденник, який за наказом ізраїльського уряду засекретили. У 1999 р. його син подав клопотання у Верховний Суд Ізраїлю з проханням отримати дозвіл на його публікацію. Прохання суд задовольнив і в лютому 2000 р. щоденник побачив світ. Читачі дізналися про подробиці знищення європейського єврейства, зокрема щодо вбивства євреїв в таборі смерті Хелмно із застосуванням «газзагенів». Звісно, Ейхман намагався применшити свою роль і провину в «остаточному вирішенні єврейського питання», зазначаючи про те, що відчував себе «конем, який тягнув повозку і не міг зійти зі шляху через дії кучера». «Не в моїх силах було зупинити цю машину, так само, як не в моїх силах було її завести. – писав він. – Занадто багато було тих, хто розпоряджався знищенням євреїв» [20].

Таким чином, Ейхман очоливши «єврейський відділ» РСГА, перетворився для єврейського народу на своєрідного «ката за письмовим столом», оскільки розчерком пера вирішував долі мільйонів, за що поніс справедливе покарання. З іншого боку, відповідальна посада зробила його «жертвою» гітлерівського режиму з його патологічною ненавистю до євреїв, заручником ситуації, адже діяти по-іншому він не міг. Хоча, напевно, існувала можливість відмовитися від цієї роботи й перейти на іншу, але він цього не зробив. А навпаки, маючи достовірну інформацію про масове знищення євреїв у таборах смерті, продовжував виконувати накази керівництва щодо плану поставок єврейського контингенту, тим самим задалегідь прирікаючи тисячі людей на загибель. Особливо не переймаючись долею єврейського населення Європи, він як звичайний бюрократ сумлінно і холоднокривно виконував свої службові обов'язки, не замислюючись про можливі наслідки.

У той же час, складається враження, що ізраїльське правосуддя зробило Ейхмана своєрідним «цапом відбувайлом» за всі ті злочини, що чинили нацисти проти євреїв, планомірно роблячи європейський континент «юденфрай». Однак це не знімає з нацистського злочинця відповідальності за антиєврейську діяльність, а вирок про страту до нині залишається найсуворішим покаранням у судочинстві багатьох країн світу.

Джерела та література

1. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев. – К.: Политиздат, 1990. – 255 с.
2. Резников А. Евреи в огне Второй мировой. – Донецк: Норд-Пресс, 2010. – 376 с.
3. Ланг Й. Протоколы Эйхмана: Магнитофонные записи допросов в Израиле / Йохен фон Ланг; [пер. с нем.]. – М.: Текст, 2002. – 285 с.
4. Ланг Й. Протоколы Эйхмана [Электронный ресурс] / Часть I. – Режим доступа: www.fedy-diary.ru/?=3434
5. Ланг Й. Протоколы Эйхмана [Электронный ресурс] / Часть II. – Режим доступа: www.fedy-diary.ru/?=3435
6. Лебедев Н. О чем жалел Эйхман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jewish.ru/history/israel/2011/04/news994295223.php>
7. Перлман М. Как был пойман Адольф Эйхман / Моше Перлман; [пер. с англ.]. – СПб.: Лимбус Пресс, 2001. – 288 с.
8. Поморин Ю. Тайные каналы: По следам нацистской мафии / Ю. Поморин, Р. Юнге, Г. Биманн; [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1985. – 143 с.
9. 6000000 обвиняют: Речь израильского генерального прокурора на процессе Эйхмана. – Изд. 3-е. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1990. – 176 с.
10. Свидетели на процессе Эйхмана: видео-сборник свидетельских показаний / Государственный архив Израиля, Яд Вашем, Архив еврейского кино им. С. Спилберга. – Израиль, 1998. – 45 мин.
11. Gouri H. Facing the glass booth: the Jerusalem trial of Adolf Eichmann / Haim Gouri. – Detroit: Wayne State University Press, 2004.
12. Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса / Ред. и авт. предисл. Л. Н. Смирнов; докум. материал, примечания и некоторые статьи М. Ю. Рагинского. – М.: Юрид. лит., 1985. – 400 с.
13. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми тт. / Под общ. ред. Р. А. Руденко. – Т. IV: Военные преступления и преступления против человечности. – М.: Государственное изд-во юридической литературы, 1959. – 896 с.
14. Арентт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом у Єрусалимі / Ханна Арентт; [пер. з англ.]. – К.: Дух і Літера, 2013. – 367 с.
15. Харэль И. Похищение палача: записки разведчика / Исер Харэль. – К.: Данком, 1992. – 223 с.
16. Учасники Ванзейської конференції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/russ/cvs-russ.pdf
17. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / Тімоті Снайдер; [пер. з англ.]. – К.: Медуза, 2017. – 394 с.
18. Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1939-1945 годах. – Львов, 1998. – 352 с.
19. Полян П. Между Аушвицем и Бабьим Яром. Размышления и исследования о Катастрофе / П. М. Полян. – М.: РОССПЭН, 2010. – 583 с.
20. Эйхмана процес /Єврейська енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/article/15036>
21. Покази Адольфа Эйхмана про Ванзейську конференцію на судовому процесі в Єрусалимі (червень-липень 1961 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/russ/eichmann.pdf